

El mas medieval a Catalunya,
(To, LL., Moner, J. & Noguer, B., ed.), *Quaderns*, 19, C.E.C.B.,
Banyoles, 1998, pp. 9-28.

Tres mots polèmics: “villa”, mas i alou en època carolíngia

Josep M. SALRACH i MARÉS
Universitat Pompeu Fabra

El nombre relativament limitat de documents dels segles IX i X (molt més elevat, però, a Catalunya que a la major part de països europeus), la naturalesa d'aquests documents (donacions i vendes, sobretot) i la dificultat d'interpretar la significació tècnica dels mots que s'hi empen ha portat o ha permès als especialistes sobre el període sostenir opinions i tesis diverses i controvertides. I com que els mots són l'expressió de les idees, la diferent interpretació d'alguns dels mots claus del període ha traduït les visions totalment oposades que de la societat i la seva dinàmica tenen els historiadors dels temps carolíngis. Aquí ens referirem a dues visions oposades, que, per entendre'ns, denominarem dels “historiadors fiscalistes” i dels “historiadors feudalistes”, i ens fixarem en la diferent interpretació de tres mots: *villa*, *mansus* i *alodis*.

Les tesis dels historiadors fiscalistes

Es tracta de les tesis sostingudes per un grup d'historiadors francesos i alemanys, més o menys vinculats a l'Institut Alemany de París. Els més representatius són Elisabeth Magnou-Nortier, Jean Durliat i Karl Ferdinand Werner. Les afinitats entre ells són grans. Per això ens serà permès aquí d'exposar l'essencial de les seves tesis prenent per model l'expressat per Elisabeth Magnou-Nortier en alguns dels seus treballs, i, més secundàriament, per Jean Durliat. La primera afirmació de Magnou-Nortier és que els historiadors, tradicionalment, hem donat als mots “villa”, mas i alou un contingut inspirat en les realitats immediatament perceptibles de la vida pagesa. Es tractaria d'una lectura “espontània” que ens porta a veure en els documents només senyors i pagesos, propietaris i tenents, quan, en realitat, diu aquesta historiadora, el que hi ha és el testimoni d'una gestió pública de la riquesa. No hem de buscar, doncs, pagesos en els pergamins d'abans de l'any mil sinó possessors de béns fiscals, rendistes del fisc i agents públics (MAGNOU-NORTIER, 1982-1984, 1987 i 1989). Per a sostenir les seves tesis, oposades a la lectura que diuen “espontània”, els historiadors fiscalistes realitzen una recerca de caràcter lexicogràfic molt precisa i concreta. Es tracta d'investigar la significació de mots com “villa”, mas i alou, que consideren espe-

cialment rellevants d'acord amb la seva visió d'una societat enquadrada per institucions i poders de caràcter públic (MAGNOU-NORTIER, 1993 i 1997).

Quant a la "villa"

En la seva aproximació lexicogràfica al tema de les "villae", els historiadors fiscalistes remarquen que els documents d'abans de l'any mil ens les presenten i descriuen sempre de manera general i unitària, com formades per cases, terres, vinyes, prats, pastures, muntanyes i aigües, és a dir, béns que clarament són de domini públic (pastures, muntanyes i aigües) i altres béns que poden ser privats (cases, vinyes, terres). Ara bé aquests mateixos historiadors assenyalen que les "villae" sempre es donen i es venen com unitats globals o en porcions aritmètiques: la meitat, un terç o un quart de "villa". D'això dedueixen que no es tractava de propietats territorials i privades dels senyors que les tenien i alienaven, i això encara que aquests senyors diguessin que les tenien com a cosa pròpia (*ad proprium*), pertanyent al seu dret i potestat (*ius et potestas*). Si fos així, en les vendes o donacions els venedors o donants no s'haurien limitat a dir que venien un quart, un terç o la meitat d'una "villa" sinó que haurien precisat el tros concret de "villa" que alienaven, i això ho haurien fet indicant els límits geogràfics precisos de la part alienada. D'altra banda, els que venien o donaven "villae" senceres tot indicant el seu contingut de manera general i força estereotipada (cases, terres, vinyes, prats, pastures, muntanyes i aigües), és difícil d'imaginar que venguessin o donessin la propietat privada, territorial, de "villae" senceres, perquè és de suposar que sempre, o molt sovint, en elles hi havia propietaris privats de béns concrets i precisos com terres i cases.

La conclusió de Magnou-Nortier, i amb ella els altres historiadors fiscalistes, és que la "villa", encara que sigui un nucli de poblament, a vegades per cert amb "villares" al seu interior, és per damunt de tot un districte fiscal, i és precisament d'això i no d'allò del que parlen els documents. La "villa" és, doncs, el marc a l'interior del qual es cobren les càrregues públiques que, per aquests historiadors, són múltiples: l'*alberga* o dret d'allotjament, el cens, l'agrer o tasca, el quart, els delmes, etc. Així, segons aquests historiadors, les misterioses *quartas* de Bàscara, de què parla algun document de la seu de Girona, serien una forma d'impost o càrrega pública pròpia de les "villae", i concretament de les vinyes (MAGNOU-NORTIER, 1996, pp. XXVIII-XXX).

Com que les "villae" són districtes fiscals, és lògic, diuen els fiscalistes, que estiguin associades a potents, dotats de potestat pública, i vinculades a poders superiors, com comtes o reis. D'aquí ve que les "villae" siguin sempre identificades pel comtat on es troben o pel *comitatus* del qual depenen. Des d'aquest punt de vista, les donacions de "villae" que els monarques carolingis feien als seus fidels i a les institucions eclesiàstiques (monestirs i catedrals) eren, de fet, assignacions de recursos públics: els que es podien obtenir d'aquestes "villae". Amb la donació, el potent o institució agraciada es convertia en propietari eminent de la "villa", una propietat de caràcter fiscal, que es podia transmetre en herència, donar o alienar de forma plena o fragmentària. Així es comprèn que, quan un propietari eminent o fiscal d'una "villa", n'alienava la meitat, un terç o un quart, no tingués necessitat d'indicar la suposada part físico-geogràfica de la "villa" que alienava, perquè, de fet, no feia això sinó que repartia o alienava una part aritmètica dels ingressos fiscals que obtenia del conjunt.

El punt de vista dels fiscalistes se sustenta en la idea de l'estricta continuïtat de la "cosa pública", és a dir, de la noció d'Estat i de les seves institucions. Això

vol dir que, contràriament al que quasi tots pensem, no degué existir durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana cap procés de desgast de la “cosa pública” o d'absorció del públic dins del privat, sinó només continuïtat. És com si Roma no hagués caigut (MAGNOU-NORTIER, 1994), i el sistema fiscal de l'època de Diocleciana, al segle IV, fos encara el de Carlemany, al segle IX (DURLIAT, 1990).

Això vol dir, per exemple, que les propietats o possessions eminentes de caràcter fiscal de “villae” amb les seves càrregues públiques que, segons aquests historiadors, tenien els potents, nobles i prelats, amb tots els drets de transmissió i alienació, eren com delegacions privades de poders públics. És una idea que es pot expressar d'una altra manera: tots els potents eren part de l'estructura estatal. D'ella vivien i a ella servien segons les normes pròpies d'aquell sistema de poders públics, entre les quals la interdicció o prohibició de privatitzar en sentit absolut els béns o càrregues públiques: les “villae” en el cas ara examinat. ¿Com s'ha d'entendre això, si, com dèiem abans, els potents podien transmetre i alienar lliurement les “villae”? S'ha d'entendre en el sentit que les “villae” mai no podien perdre la seva consideració de bé públic (districte i càrregues públiques) que obligava a qui el tenia a determinades funcions o serveis públics (administratius, judicials, fiscals, militars, d'ordre públic), rarament especificats. I també s'ha d'entendre en el sentit que les “villae”, com els potents que les tenien, depenien en darrera instància del príncep o cap de l'Estat, de manera que aquest, com a màxima encarnació de la potestat pública, podia fer ensem assignacions i reassignacions, és a dir, que les “villae” donades les podia reprendre o confiscar i donar a qualsevol altre, cosa que va passar més d'una vegada amb els béns assignats a l'Església (MAGNOU-NORTIER, 1995).

Quant a l'alou

Qui conegui els documents catalans d'abans de l'any mil sabrà que és molt freqüent l'ús del mot “alou” en un sentit equivalent a “villa”. En un document de 898 o 903, per exemple, llegim que els comtes Radulf i Ridlinda de Besalú donen a la Grassa *alodem nostrum...villa quae vocant Peciliano*. Després, si continuem llegint, quan es descriuen els components de l'alou, constatem que són també els que habitualment trobem en les descripcions de les “villae”: cases, horts, prats, pastures, molins, aigües, muntanyes, etc., és a dir, tot allò, diuen els fiscalistes, susceptible de suportar càrregues públiques. La conclusió és òbvia: com la “villa”, de la qual a vegades és sinònim, l'alou no és una propietat immobiliària sinó un districte o assentament fiscal (MAGNOU-NORTIER, 1996, p. XXX).

Tanmateix, qui hagi llegit escriptures de venda i donació dels segles IX i X trobarà també que la paraula “alou” s'empra, d'una banda, per a indicar un conjunt de “villae” de les quals un potent es declara possessor o propietari i, de l'altra, per designar béns situats dins de “villae”. L'expressió *alodem meum...infra terminium de villa X* és, en aquest sentit, molt freqüent. Podríem pensar, en aquest cas, que estem davant de béns arrels de propietat particular o privada (propietat immobiliària), generalment de gran valor i superfície, si no fos que en alguns d'aquests documents es venen o donen parts aritmètiques d'alous: la meitat, un terç, un quart. Com que no es donen els límits d'aquestes parts, també, com per a les “villae”, s'ha de pensar que no es tracta de traspasar la propietat immobiliària d'uns béns concrets, sinó, diuen els fiscalistes, d'una part del producte de l'impost obtingut d'un conjunt de béns sobre els quals el potent que ho aliena té la propietat eminent, propietat de caràcter fiscal.

La paraula “alou”, per tant, no indica, segons els historiadors fiscalistes, una propietat rural plena, gran o petita, com sovint es creu, sinó el producte fiscal que s’obté d’aquesta suposada propietat, és a dir, d’una o unes “villae” o una fracció d’aquest producte, fracció que, al seu torn, pot ser fraccionada. D’aquí aquells documents en què es dóna o es ven, per exemple, la meitat d’un alou que és en una determinada “villa”. Donar, per tant, la meitat de l’alou d’una “villa” o la meitat d’un alou que es troba dins d’una “villa” “significa donar la meitat de la part que el donant posseeix, un profit estable i públicament conegut, que per això mateix és innecessari precisar” (MAGNOU-NORTIER, 1996, p. XXXI).

De fet, és més complicat. Si un comte, per exemple, dóna un alou, en realitat el que fa és donar el profit de la *dominatio* que hi té, que deu estar, pensa Magnou-Nortier, disminuït, per dalt, pel que el comte deu al rei (generalment en forma de servei). I disminuït, per baix, per les parts eventualment posseïdes sobre aquest alou per subordinats com poden ser vescomtes i veguers i agents de base (*pagenses, villici*), que ho tenen en pagament de serveis. Donar un alou és, per tant, donar un poder (el d’exigir) i donar un profit (el que s’obté de la tributació pública d’uns béns i persones determinades). L’alou, doncs, remet a un domini o propietat eminent de caràcter fiscal i no a un domini o propietat útil de caràcter immobiliari i privat. Tanmateix, segons Magnou-Nortier, s’ha de diferenciar entre alou i benefici en el sentit que, de l’alou, l’alouer en pot disposar lliurement, mentre que per fer transaccions amb els beneficis, el beneficiari necessita el permís del rei (MAGNOU-NORTIER, 1996, p. XXXII; 1997, p. 164).

Però el mot “alou” també s’empra a vegades per a designar parcel·les de terra o de vinya, que poden ser mesurades. De quines parcel·les es tracta? Magnou-Nortier considera que a les “villae” hi ha tres menes de terres: les terres propietat dels habitants del lloc (*manentes*, “homes naturals”), les terres que són directament propietat de poderosos, nobles i prelats, i les terres de propietaris ordinaris que no resideixen a la “villa”. D’aquestes tres menes de terres només les primeres eren avaluades en masos o casals per a suportar l’impost directe de quota. Les altres, sovint mesurades, coneixien règims diferents. Les dels potents es beneficiaven d’un estatut privilegiat, que incloïa rebre serveis en treball; i les dels propietaris ordinaris, no residents, suportaven un impost proporcional consuetudinari, que era l’agrer per a la terra cerealística i el *quartum* per a les vinyes, el qual es calculava sobre la seva producció mitjana (MAGNOU-NORTIER, 1996, pp. XXIX-XXX).

Doncs bé, també es podia dir “alou” a aquestes dues menes de terres, sovint mesurades: les dels potents, tingudes generalment en explotació directa (*dominicatures*), que es beneficiaven d’un estatut privilegiat, i les de propietaris ordinaris, no residents, que, com dèiem, pagaven un impost proporcional. Un règim fiscal similar es podia aplicar a horts, forns i molins, que pagaven un *censum*, i a aigües, pastures i erms dels quals provenia el *decimum*. El resultat era una massa de producte fiscal, a la qual s’afegien les càrregues dels masos o de la part amansada de la “villa”, que es podia dividir en fraccions. Llavors, amb més precisió o adequació que a la *dominicatura*, la vinya, la terra o el molí, base de percepció fiscal, el qualificatiu d’alou corresponia al seu producte fiscal (MAGNOU-NORTIER, 1996, p. XXXII).

Una vegada més la prova, segons Magnou-Nortier, s’obté en veure com s’alienen fraccions (meitats, terços o quarts) de terres, vinyes i horts. Al seu entendre, aquestes fraccions no podien correspondre a cap propietat immobiliària perquè, en aquest cas, a l’escriptura hi hauria una descripció precisa dels

límits de la fracció alienada de terra, vinya o hort, descripció que, generalment, no hi figura. Hom podria pensar llavors que el que s’alienava era una porció de la producció agrícola d’aquella terra, vinya o hort, però si fos així seria estrany que no se’n digués res, com no es diu dels cultivadors obligats a distribuir la collita entre diversos senyors. La millor hipòtesi, segons els historiadors fiscalistes, és que no hi ha més precisions perquè els documents d’alienació d’alous (compra-venda i donació) no concerneixen explotacions agràries ni producció agrícola sinó els ingressos fiscals que en procedien, i que estaven sotmesos a mètodes universals de gestió comptable i de control. La principal conseqüència que es dedueix d’aquesta interpretació fiscalista de les fonts és que els documents d’abans de l’any mil no parlen gens o gairebé gens de “propietats pageses”, ni tampoc de “propietats aristocràtiques” en el sentit de propietats immobiliàries (que Magnou-Nortier diu “propietats útils”), sinó només (o gairebé només) de “propietats eminents”, és a dir, de caràcter fiscal (MAGNOU-NORTIER, 1996, p. XXXIII).

En resum, l’alou, segons els fiscalistes, era l’equivalent a la *possessio* romana, un assentament o càrrega fiscal definida i el profit que n’obtenia el *possessor*, antecedent de l’alouer. “Vendre un alou, canviar-lo, donar-lo, transmetre’l en herència o repartir-lo significava vendre, canviar, donar, transmetre o repartir el dret a requerir-hi un producte fiscal definit, el deure d’assumir les càrregues que l’alou suporta i l’avantatge d’encaixar el profit legítim que procura la seva gestió”. Seria, doncs, erroni imaginar alous sense obligacions (MAGNOU-NORTIER, 1996, pp. XXXV-XXXVI).

Quant als masos o casals

Per als historiadors fiscalistes els mots “mas”, “casa” i “casal” dels documents dels segles IX, X i XI són sinònims. Però què eren els masos?

Per Jean Durliat, que ha estudiat el políptic de l’abat Irminon, de l’abadia de Saint-Germain-des-Prés, els masos que s’hi enregistren, encara que se’n quantifiquin les terres, superfícies i habitants, no eren unitats d’explotació de caràcter familiar; no eren realitats físiques sinó unitats fiscals. Es tracta, al seu entendre, d’unitats abstractes de càlcul fiscal i d’imposició de càrregues públiques. Per afirmar-ho es basa en càlculs que el porten, d’una banda, a disminuir la diversitat de talles dels masos del políptic i, de l’altra, a mostrar la relativa proporció entre la talla dels masos i les càrregues que havien de suportar. Observa després com, en aquells masos, sovint hi vivien diverses famílies cadascuna de les quals “tenia” les seves terres, famílies que considera propietàries de la terra que treballaven. D’això en dedueix que, per l’abat Irminon, els masos no eren granges propietat de l’abadia sinó unitats fiscals sobre les quals Saint-Germain tenia els drets de percepció de les càrregues públiques acostumades.

El mas seria, doncs, el quadre abstracte imposat per l’administració carolíngia per descriure la realitat des d’un punt de vista fiscal i aplicar a aquesta realitat, de la forma més equitativa possible, les càrregues públiques. Però la realitat era diversa, per això, la talla d’aquest mas fiscal, encara que s’intentés, no podia ser mai del tot uniforme. La desigualtat de superfícies i riquesa de les terres i famílies pageses que les posseïen en cada “villa” feia que els agrupaments, a efectes de càlcul i imposició fiscal, no poguessin ser sempre uniformement constants. Per això es pot dir que aquest mas era, fins a cert punt, de talla variable, i sempre de valor fiscal proporcional al valor econòmic de les terres i famílies que, a efectes de càlcul fiscal, havien estat “agrupades” per a

formar aquesta unitat abstracta de càlcul fiscal que anomenem “mas”. Era, en qualsevol cas, la fórmula-marc que es considerava més apropiada per a percebre l'impost, almenys al món rural (DURLIAT, 1989; 1990, pp. 195-203).

Magnou-Nortier mira a l'interior de la “villa” i, com dèiem, també hi veu, a efectes fiscals, els masos o casals com a fórmules d'assentament unitari de les càrregues públiques. Aquests masos procedeixen, segons ella, de comptar els pagesos *manentes* de la “villa” i els béns de la seva propietat, convenientment apreciats i mesurats. Això constitueix la part “amasada” dins la “villa”, diferent de les parcel·les de terra i de vinya (sovint mesurades) del *terminium*, que eren de propietaris foranis (encara que fossin explotades pels *manentes* com *pertinentiae* dels “seus” masos), i que estaven sotmeses a un règim fiscal especial. Que el mas era una unitat abstracta de càlcul fiscal sembla evident, diuen els historiadors fiscalistes, quan trobem que alguns potents avaluen la riquesa dels seus dominis en fraccions de masos (la Grassa posseïa a Roubia, per exemple, 13 masos i mig) o quan es ven o es dona mig mas o un quart de mas, i no se'n donen els límits territorials (MAGNOU-NORTIER, 1996, pp. XXXVI-XXXVII).

La finalitat del mas, com a unitat de càlcul fiscal, no era altra que la de poder aplicar-hi les càrregues públiques, que essencialment eren l'impost directe (dit *censum* o *tributum*), l'*alberga* o dret d'allotjament, les càrregues militars i el *servitium*. Quan arribem al segle XI, diu Magnou-Nortier, a molts llocs l'*alberga* sembla haver absorbit l'antic *censum* i també les càrregues militars, potser perquè ja no es feia distinció entre funcionaris civils i militars. Es tractava d'un pagament fix al qual es podien afegir altres requisicions en producte en raó de les necessitats del moment i també serveis en treball, essencialment transports i *opera* de construcció o restauració de fortalises. El *servitium* de l'època carolíngia, que segons aquesta historiadora va continuar encara el segle XI, consistia en deu jornades de treball agrícola per any en profit del potent que tenia aquell assentament fiscal. Per últim, aquests impostos ordinaris podien incrementar-se mitjançant requisicions suplementàries, que eren una pràctica multiseular i perfectament prevista per la llei romana. Es tractava d'impostos “extraordinaris”, diu Magnou-Nortier, que els contribuents consideraven mals inevitables, i per això els van anomenar “males costums”. Així, contra el que pensem molts historiadors, les *forcias*, *toltas* i *malas presiones* dels segles XI i XII, no eren formes abusives i violentes de sostracció sinó càrregues excepcionals aplicades per un poder legítim (MAGNOU-NORTIER, 1996, pp. XXXVIII-XXXIX).

En resum, “villa”, alou i mas són, des d'aquest punt de vista, fórmules d'enquadrament de la població i la riquesa a efectes fiscals, fórmules de càlcul de les càrregues públiques, fórmules de distribució de la riquesa excedent entre els potents i fórmules de pagament de serveis d'aquests potents considerats *personae publicae*. Els fiscalistes, que així pensen i investiguen, no veuen en els documents quasi una altra realitat que la fiscal, una realitat quasi immutable des de l'època romana fins l'època carolíngia i fins molt més tard també (la baixa edat mitjana com a mínim). Ho diu ben clar Magnou-Nortier quan escriu que “els governs passen, però l'administració resta”. Vol dir amb això que hi va haver un seguit de canvis i ruptures –una Gàl·lia romana (segle V), un regne franc (segles VI-VIII), un imperi franc (segle IX), un regne esmicolat (segle X) i un regne reconstruït (segle XIII)– que van afectar la cúspide de l'Estat però mai les estructures locals i les tècniques d'administració de la *res publica*, que van restar immutables (MAGNOU-NORTIER, 1997, pp. 203-204).

Les tesis dels historiadors feudalistes

Amb l'expressió “feudalistes” indiquem els historiadors, entre el quals m'incloc, dedicats a l'estudi de l'alta edat mitjana i dels segles XI i XII, que posem la visual en el moviment social, a fi d'entendre, com, quan i per què les societats antigues es van transformar en feudals, és a dir, es van organitzar de forma diferent de com ho estaven abans. La nostra perspectiva és social i totalitzant, en el sentit que pretenem analitzar ensems les realitats materials, l'estructura de classes, el poder i les expressions ideològiques i culturals, conscients que tots aquests dominis van jugar el seu paper en la transformació de la societat. Des d'aquest punt de vista, la nostra perspectiva és diferent, fins i tot oposada, a la dels historiadors fiscalistes. Creiem que els documents contenen molta més informació que l'estrictament fiscal i, per tant, fem una lectura diferent de les mateixes fonts; no privilegiem, en l'anàlisi, l'esfera política i administrativa i, per damunt de tot, no volem instal·lar-nos en les continuïtats sinó en el canvi. Dit això, em penso que també hem de reconèixer que, en la mesura que ens interessa la història del poder, i en particular l'estudi de l'evolució de les formes de sostracció pública en la llarga durada (el mode de producció tributari o antic, en la terminologia marxista), tenim amb els historiadors fiscalistes un terreny de treball comú, i per tant, els seus treballs ens interessen.

Quant a la “villa”

Podem partir de la tesi de Bonnassie, que constata que la “villa” era el territori d'una comunitat d'habitants amb els seus termes definits de molt antic. Unes “villae”, sobretot en zones de franquesa, eren un mosaic de propietats pageses, lliures de tota subjecció senyorial; altres “villae”, sobretot a redós de castells, es caracteritzaven perquè totes les terres i drets depenien d'un sol amo; i altres, en realitat la major part, eren “villae” de doble pertinença: les terres eren propietat dels pagesos que les explotaven, “però també possessió de senyors jurídicament aptes per a vendre-ho o llegar-ho globalment”. L'aparent contradicció es resol, diu Bonnassie, “si constatem que els dos tipus d'alienacions no són de la mateixa natura. El que és cedit en el primer cas és autènticament la terra o els edificis i les collites: és veritablement una propietat immobiliària que no sembla que conegui restriccions. En el segon cas, l'objecte de la cessió és representat per drets sobre la terra: i si hom considera que, d'una banda, els autors d'aquestes alienacions són –cada cop que hom els pot identificar– importants dignataris i que, d'altra banda, figuren en l'alienació dels béns alienats, les aigües corrents, les terres ermes, les garrigues o els boscos, conclourem que són uns drets de tipus públic detinguts per membres de les famílies vescomtals o vicarials o per esglésies immunes” (BONNASSIE, 1979-1981, I, pp. 190-191).

Es pot dir que, amb matisos, els historiadors feudalistes no hem anat gaire més enllà d'aquesta posició. Alguns han cregut trobar zones de franquesa com el Vallès, on les comunitats pageses de les “villae” potser tenien la plena propietat dels seus termes i estaven exemptes de càrregues públiques (VILAGINÉS, 1987, pp. 28-32); altres hem intentat esbrinar en què consistien els drets i càrregues públiques que requeien sobre els “villae” (SALRACH, 1993); i altres han examinat amb deteniment el marc global per precisar que les “villae” eren alhora unitats de poblament i d'exercici de l'autoritat comtal, en el sentit que “eren la base de les exigències fiscals del poder” (pagaments i serveis) (TO, 1997, pp. 43-50). Em refereixo a Lluís To, que també creu trobar “villae” que eren dominis senyorials,

on es devien confondre els dominis públics i patrimonials de l'aristocràcia o de l'Església, les quals podien ser explotades per esclaus en alguns casos, encara que, preferentment, devien estar formades per tinences cedides a famílies pageses a canvi de censos. Tanmateix, To, com Bonnassie, creu que "les *villas* no constituïen en general grans explotacions ni tan sols dominis territorials compactes en mans d'un sol amo, eren més aviat un conglomerat heterogeni d'alous en mans de gent de nivells socials diversos, inclosa la pagesia" (To, 1997, pp. 50-61). Naturalment, sobre aquestes "villae" de propietats heterogènies requeia també la jurisdicció pública, en el sentit de drets i càrregues públiques, que detenia un o uns potents.

Aquesta visió ha fet camí més enllà de Catalunya, i ha estat aplicada per Ernesto Pastor i Juan José Larrea en el seu anàlisi de les societats castellana i navarresa de l'alta edat mitjana respectivament. Per ells la "villa" és el marc i espai de vida econòmica i social de la comunitat pagesa, alhora que el marc bàsic de referència de la jurisdicció pública, i per a la percepció dels tributs i serveis que s'hi originen. La "villa" castellana i navarresa dels segles IX i X seria, doncs, "una unitat fiscal" (PASTOR, 1996, pp. 217-218 i 300-307; LARREA, 1998, pp. 255-258 i 323-326), conclusió contundent que mostra fins a quin punt historiadors feudalistes i fiscalistes estem en això fonamentalment d'acord.

Els desacords arriben a partir d'aquí, i han estat subratllats per Magnou-Nortier: després d'assenyalar, a propòsit de les "villae", que Bonnassie distingeix bé entre el "domini útil" o propietat immobiliària pagesa i el "domini eminent" de naturalesa fiscal dels potents, l'acusa de no treure d'això totes les implicacions o conseqüències que, segons ella, seria d'esperar (MAGNOU-NORTIER, 1996, p. XXXV), si, com diu Bonnassie, els nobles d'abans de l'any mil eren persones públiques que, per delegació, detenien tota l'autoritat en les seves circumscripcions respectives (BONNASSIE, 1979-1981, p. 256). Amb aquest retret, que es pot fer extensiu al conjunt d'historiadors feudalistes, Magnou-Nortier ens vol dir que no hem anat més enllà en l'anàlisi de la fiscalitat i que això ens ha impedit adonar-nos que la ruptura feudal no va existir, sinó que tot es va reduir a canvis de vocabulari, un supòsit, és clar, que no podem acceptar.

Quant a l'alou

Per Bonnassie, i en general per als historiadors feudalistes, la paraula "alou", introduïda a l'Europa meridional per les invasions germàniques, es va aplicar a la vella noció romana de *proprietas* per a designar la propietat individual, divisible i alienable sense cap impediment, noció que al sud del Loira es va mantenir millor que en altres terres, on els alous es van transformar molt aviat en feus. Bonnassie i nosaltres mateixos apliquem el concepte d'alou no únicament a grans propietats sinó també a les micropropietats pageses que esmicolen el territori de moltes "villae", i això sabem que, molt sovint, les parcel·les de terra i vinya propietat de la pagesia no s'anomenen específicament "alous" en els documents sinó que són simplement descrites com a *vineas meas proprias* o *terras meas proprias*, cosa que no vol dir que no siguin alous. Parlem llavors de "pagesos aloers", una realitat que, per cert, molt abans que nosaltres, els anys 50 i 60, ja havia estat plenament identificada per Ramon d'Abadal (ABADAL, 1955, pp. 63*, 65* i 68*-72*; 1961, pp. 883-884, 889-890, 913-914, 916 i 918; i 1965, pp. 102-103). Bonnassie arriba a dir que prop del 75% de pergamins del segle X dels arxius catalans corresponen a alienacions de terres fetes per pagesos (BONNASSIE, 1981, pp. 17-20).

Tot i que és veritat, com subratlla Magnou-Nortier, que en la documentació catalana la paraula “alou” s’empra molt, potser preferentment, per a designar grans propietats o grans aglomeracions de béns i drets que sovint comprenen cases, terres, prats, pastures, aigües i muntanyes, els historiadors feudalistes en general no hem considerat mai l’alou des del punt de vista fiscal. Sempre hem pensat que el mot s’aplicava a la gran o a la petita propietat particular i privada, en el sentit de propietat immobiliària, sense connotacions de domini públic. És possible que ho hàgim de revisar perquè podria ser que, segons la personalitat de l’alou, la paraula “alou” s’apliqui a les dues menes de propietat, “l’útil” i “l’eminent”, en el llenguatge dels fiscalistes.

La qüestió és més important que no sembla, perquè, erròniament al meu entendre, s’ha lligat a ella la problemàtica de l’existència i importància de la petita propietat pagesa. Si la paraula “alou” s’apliqués només a la gran propietat, llavors no hi hauria o quasi no hi hauria alous pagesos i, per tant, no hi hauria petita propietat pagesa o aquesta seria de molt poca importància a la Catalunya d’abans de l’any mil, ve a dir Gaspar Feliu (FELIU, 1991; 1996). Sobre això s’han de dir dues coses: en primer lloc, que no és veritat que la paraula “alou” s’apliqui exclusivament a grans propietats o gran aglomeracions de terres (amb prats, pastures, aigües i muntanyes), sinó que també s’aplica, i no pas poques vegades, a terres, camps i vinyes, presumptament de dimensions petites, que també s’anomenen “alous” o dels quals es diu que són alous heretats dels pares. En segon lloc, s’ha d’afegir que l’existència de la petita propietat no es dedueix necessàriament d’aquests petits alous, sinó de les molt més nombroses terres i vinyes, a vegades anomenades *sortes* i *pecias* de terra i de vinya, i mesurades en una *modiata* o en una *semodiata*, que s’alienen expressant clarament que són propietat del seu posseïdor: *vinea mea propria, terra mea propria*, diuen els documents en clara al·lusió al concepte romà de la *proprietas*.

Més interès per a la problemàtica que aquí exposem té la recerca de Ramon Martí, un historiador que no dubtem a qualificar de feudalista, per bé que sosté una cronologia del canvi feudal diferent, en el sentit d’anterior, a la que altres proposem. També en les modalitats del canvi hi ha diferències: Martí sembla que prefereix parlar de transició més que no pas de ruptura feudal. De Martí ens interessa especialment la seva anàlisi lexicogràfica, àmplia i subtil del mot “alou” a través de la documentació catalana dels segles IX-XI.

Segons aquest historiador, durant el segle IX la paraula “alou” tenia el sentit d’*hereditas*, i era aplicada en relació a béns immobles reduïts, predominantment parcel·les, encara que també s’emprava en relació als patrimonis monàstics. Per la seva condició de possessió hereditària, l’*alodis* s’oposava al *beneficium*, que era de possessió temporal i molt estretament lligat a la voluntat de l’autoritat pública que l’havia concedit.

A finals del segle IX, en plena feblesa de l’autoritat pública carolíngia, la fórmula de l’alou es va estendre fins al punt que els propis funcionaris van prendre en alou la seva funció. Llavors, diu Martí, l’alou hereditari es transformà en alou propi, i el concepte fou emprat cada cop més marcadament pels potents, que convertiren la funció pública que detenien amb les càrregues públiques inherents (sobretot el delme, segons Martí) en alou. Així, doncs, encara que hi hagués comunitats vilatanes d’alouers, que en aquell procés de senyorialització estaven desapareixent (ja a principis del segle X, segons Martí), els alouers més pròpiament dits eren potents que tenien o creaven les seves xarxes privades de dependència. Amb aquella disseminació del poder, que llavors es produïa arran de la caiguda, de fet, de l’autoritat carolíngia i l’apropiació en alou de l’autoritat

pública, a Catalunya fallaven les xarxes de subordinació entre potents. Això vol dir, segons Martí, que les dependències s'aturaven en els aloers, i que comtes i prelats no podien atribuir-se cap dret sobre els alous d'altri, excepció feta de reclamar la fidelitat deguda.

Tanmateix, durant el segle X, s'anà produint una ofensiva de l'autoritat comtal contra els aloers, cosa lògica si acceptem el punt de vista de Martí segons el qual, en origen, els alous dels potents eren construïts sobre béns i drets públics, dels quals l'autoritat comtal en reclamava la *potestas*, com a successora, de fet, dels carolingis. En aquesta ofensiva hi hagué acusacions de traïció i confiscacions d'alous. Llavors, a partir de la difusió de les xarxes parroquials i castrals, per obra de bisbes i comtes, els aloers van anar essent sotmesos a la dependència de les autoritats episcopal i comtal, transformant, de fet, els alous que els aloers volien immunes en feus. Així, amb el *fevum*, comtes i bisbes van legitimar les apropiacions de béns i drets públics, sobretot el delme, que havien operat els aloers d'una o unes generacions enrera, al preu, això sí, de percebre els serveis vassallàtics que el *fevum* comportava. En la nova situació és lògic que la paraula *alodis* s'anés diluint en profit del *fevum*, del qual el comte podia reclamar el domini eminent, sobretot militar (MARTÍ, 1997).

No sabem si amb això Ramon Martí ha resolt, com pretén, el problema historiogràfic de l'alou, però la seva argumentació és molt convincent, i les proves documentals no li falten. Observem que, en la seva anàlisi, no refusa l'aplicació del concepte d'alou a l'*hereditas* pagesa per bé que en restringeix en el temps l'aplicació, en profit d'un alou que procedeix sobretot "de la definitiva liquidació de l'aparell fiscal carolingi" (MARTÍ, 1997, p. 30). És interessant de constatar que la recerca de Martí, per camins ben personals, ha arribat a conclusions molt semblants a les defensades pels historiadors fiscalistes, dels quals el separa, però, un abisme si pensem en la visió evolutiva i canviant de la societat que Martí defensa enfront de l'immobilisme continuista dels fiscalistes.

Quant al mas

Si acceptem que la "villa" tenia contingut públic o fiscal, en el sentit de districte on s'emmarcava la sostracció legal i fiscal, i si acceptéssim el punt de vista de Martí, coincident amb el dels fiscalistes, que l'alou era una propietat eminent d'origen fiscal, lògicament ens hauríem de preguntar: Com s'operava la sostracció? Quines eren les unitats d'assentament de les càrregues fiscals? És possible que aquí (a Catalunya) com allà (al nord del Pirineu) la cèl·lula base de les càrregues fiscals fos la casa, casal o mas, que, en en el nostre supòsit, no devia ser una simple unitat abstracta de càlcul fiscal, sinó ensems una llar pagesa o unitat d'explotació pagesa i una unitat de percepció de les càrregues públiques. És el que hem argumentat en un altre treball, que aquí resumim (SALRACH, 1997).

En l'estudi de les estructures agràries de l'imperi carolingi, als segles VIII-IX, han pesat amb força els polítics i els estudis dels historiadors que les han investigat, començant per Th. von Inama-Sternegg i Charles Edmond Perrin. El propi Bonnassie, historiador de terres meridionals, alienes al món del domini bipartit (d'entre el Loira i el Rin), acusa aquesta influència: quan a *Les cinquante mots clefs* parla del mas, ho fa només en referència al mas carolingi de la França septentrional, que coneixem, diu, de manera bastant exacta gràcies als inventaris del segle IX. Es tracta, és clar, del mas del domini bipartit, d'una superfície mitjana d'unes 13 hectàrees (més gran el mas lliure i més petit el servil), que comprenia l'habitatge del tenent i la seva família, les terres de llaurar que li estaven adju-

dicades i un conjunt de drets d'ús del bosc i les pastures. La funció d'aquest mas era la d'allotjar i alimentar el tenent i la seva família per tal de permetre-li realitzar els serveis que se li demanaven i que havia d'efectuar a la reserva dominical. En aquest sistema, anomenat dominical, el pagès feia serveis més que no pas pagava rendes, i això, segons Bonnassie, diferenciava el mas de l'explotació que en diu “censiva” o “tinença a cens”. El tenent del mas (mas del domini bipartit) cultivava gratuïtament, en profit de l'amo, un lot de terra de la reserva, sobre el qual realitzava el cicle complet dels treballs agrícoles (llaurar, sembrar, segar), i sobretot feia la “*corvée*”, que era el servei en treball més pesat, ja que molt sovint la durada i formes depenien de la voluntat de l'amo. Com a mitjana, els tenents dels masos lliures feien de “*corvée*” un treball gratuït d'entre tres i sis setmanes de duració a l'any, mentre que els tenents dels masos servils havien de treballar per al senyor tres dies per setmana. Hi havia, a més, treballs especialitzats, alguns tributs en diner i en productes agrícoles i algunes “*corvées*” de fabricació o el lliurament al senyor de productes manufacturats (BONNASSIE, 1981, pp. 130-133).

Per a Bonnassie, com per als historiadors del gran domini bipartit, aquest és pròpiament el mas carolíngi, l'element fonamental de la *pars colonica* (TOUBERT, 1990, pp. 39-49). Recordem que, com van defensar Verhulst a Spoleto (1965), Xanten (1980) i Flaran (1988), el règim dominical clàssic, bipartit, degué ser un fenomen molt específic, limitat als segles VIII i IX, sobretot a les regions centrals de l'imperi, entre el Loira i el Rin (després també estès a l'est del Rin), on la gran propietat va assolir un alt grau de concentració al voltant d'alguns centres de poder laic i eclesiàstic i on, al mateix temps, la presència de sòls lleugers però fèrtils feia possible el gran conreu cerealístic a vegades al preu de rompedes a gran escala, i on els carolíngis van posseir *fisci* que van assignar als seus principals col·laboradors (VERHULST, 1990).

Bonnassie no ignora que fora d'aquesta estructura del domini bipartit també hi ha *mansi*, però a les terres meridionals i mediterrànies no els considera rellevants ni en nombre ni en valor econòmic. Eren censives o tinençes a cens, expressió amb la qual designa tot tipus de tinença (des d'una simple parcel·la a una unitat d'explotació familiar) que, en lloc de prestar serveis a un *dominus*, paga un cens o renda fixa en producte o en diner o lliura una part proporcional de la collita (*tasca* o *champart*) a un *dominus* (BONNASSIE, 1981, pp. 27-31). Per oposició a les terres nòrdiques de domini bipartit, aquesta seria la forma d'explotació del treball dominant en època carolíngia a les terres meridionals de França i als països de la Mediterrània occidental, com Catalunya, on no hi havia domini bipartit. Així, en resum, el mas meridional prefeudal, on els tenents satisfien rendes i no serveis, és denominat “censiva” més que no pas “mas”, i això encara que els documents parlin de *mansus*. Es tracta de reservar la categoria de mas i el concepte per a designar la tinença del domini bipartit fornidora del treball, que tan bé han estudiat els historiadors del domini clàssic.

Avui, però, aquesta visió ha de ser matisada des del punt de vista de la microanàlisi i la fiscalitat. Des de la microanàlisi, en primer lloc. Quan el 1989 Guy Bois publicava *La mutation de l'an mil*, molts es van irritar perquè aquest llibre, amb una base documental limitada, fet per un especialista de la baixa edat mitjana, i amb la visió situada en un poblet, posava en qüestió veritats establertes per generacions d'altmedievalistes, basades en aportacions historiogràfiques successives i enorme suport erudit. Encara no s'ha oblidat la gosadia. Bois aixecava la sospita que el gran domini no era la forma dominant d'explotació ni al nord del Loira; que la petita pagesia propietària, sotmesa a càrregues fiscals, devia predo-

minar; i que si de dominis s'ha de parlar, devien ser més importants socialment, econòmicament i potser políticament els dominis petits i mitjans, integrats per un grapat de masos, que no pas els grans dominis. Com són els masos carolingis en el poblet de Lournand estudiat per Guy Bois? A voltes són masos habitats per pagesos propietaris i lliures que parlen d'"alou" en el sentit romà de *proprietas*, empren el terme *hereditas* i usen el mot *mansus*, en el doble sentit d'explotació rural i centre de l'explotació, és a dir, habitatge, dependències i hort. A voltes, són masos habitats per pagesos depenents (*coloni*), i esclaus (*servi*), que estan obligats a lliurar a l'amo una part de la producció, segurament una part fortament arbitrària en el cas dels *servi* (BOIS, 1989).

Els *mansi* de Lournand, al segle X, lliguen millor amb la tradició dels *mansi* d'època merovíngia (masos sotmesos a explotació rendal), que no pas els *mansi* dels dominis bipartits (sotmesos a serveis en treball). Recordem que a l'època merovíngia el domini bipartit era quasi inexistent i, per tant, dels *mansi* s'esperaven rendes més que no pas serveis. Recordem, per últim, que una part important dels dominis merovingis, segons Tits-Dieuaide, era clarament esclavista, i que, segons Verhulst, els dominis petits de Saint-Bavon al segle VIII també eren explotats per esclaus en règim d'explotació directa (VERHULST, 1958, pp. 593-619). També aquí la visió de Bois d'un Lournand encara força esclavista sembla congruent amb l'evolució històrica (BOIS, 1989, pp. 31-61). Tal vegada es podria concloure que, en època de feblesa demogràfica, era més fàcil mantenir sotmesos els esclaus dels petits i mitjans dominis que els dels grans, on la bipartició hauria estat la solució necessària enfront de les resistències de les masses servils a l'explotació.

Ja veiem, doncs, que no hi ha un mas carolingi sinó uns masos carolingis de contingut o significació diferent fins al punt que potser els dels dominis bipartits (els de les prestacions en treball) no són els més nombrosos i importants del conjunt. De fet, hi ha més encara. En un capitular del 808, Carlemany, que fins aleshores havia reservat l'obligació del servei militar als amos d'almenys quatre masos, estenia l'obligació del servei a petits i mitjans propietaris posseïdors d'un, dos o tres masos, invitant-los a aplegar-se per a sumar forces i enviar un combatent a l'exèrcit: *Ut omnis liber homo, qui quatuor mansos vestitos de proprio suo sive de alicuius benefeicio habet, ipse se praeparet et per se in hostem pergat, sive cum seniore suo si senior eius perrexit sive cum comite suo. Qui vero tres mansos de proprio habuerit, huic adiungatur qui unum mansum habet et det illi adiutorium, ut ille pro ambobus possit. Qui autem duos habet de proprio tantum, iungatur illi alter qui similiter duos habebat, et unus ex eis, altero illum adiuvante, pergat in hostem. Qui etiam tantum unum mansum de proprio habet, adiungantur ei tres qui similiter habeant et dent ei adiutorium, et ille pergat tantum; tres vero qui illi adiutorium dederunt domi remaneant* (*Capitularia regum Francorum*, MGH). Aquestes disposicions de l'emperador semblen indicar, d'acord amb una tradició que ve d'època merovíngia, que el mas unitat d'explotació era també unitat de càlcul, en aquest cas fiscal, perquè està clar que, per a Carlemany, hi ha relació entre el cost d'un combatent i la base territorial que l'ha de furnir. Quatre masos, en resum, signifiquen per a l'emperador un determinat valor cadastral del qual el mas és unitat de càlcul. Això planteja la qüestió del mas fiscal i el valor dels políptics; és a dir, la qüestió de saber si els cèlebres políptics merovingis i carolingis eren inventaris de béns i drets dominicals (tesi tradicional) o eren un instrument administratiu de caràcter públic (tesi fiscalista), i, per tant, de saber si el mas dels políptics era una tinença real o una unitat abstracta de càlcul fiscal.

Per als historiadors del gran domini (d’Inama-Sternegg i Perrin fins a Verhulst, Toubert, Kuchenbuch, Morimoto i Devroey), els políptics eren inventaris dominicals i, més que això, els instruments d’una política dominical que perseguia establir en el quadre del gran domini un règim d’explotació caracteritzat pel paper essencial dels serveis agrícoles de les tinençes en l’explotació de la reserva. Per Devroey, que ha estudiat els políptics de Reims, i per Morimoto, que ha investigat el políptic de Saint-Bertin, els *domini* que els van elaborar tenien, efectivament, una política dominical que perseguia generalitzar l’explotació familiar, considerada com un dels mitjans principals per a estimular la productivitat del treball agrícola, i, per això, el millor era dividir el domini en dues parts, la dominical i la colònica, d’extensió proporcional i calculada, i subdividir la *pars colonica* en masos tinença de superfície estàndard, capaços de garantir el conreu gratuït de la *pars dominical* o reserva (DEVROY, 1984; i MORIMOTO, 1985). Aquesta hipòtesi per ser viable ha de recolzar, però, en la idea de grans rompudes els segles VII i VIII, sobre desenes de milers d’hectàrees d’erms on crear milers de masos d’extensió regular. És una idea que no encaixa prou bé amb les recerques més recents, sensibles a la noció d’una certa continuïtat de l’habitat (estudis de Janssen, Perin i Kuchenbuch), i que historiadors fiscalistes, com Jean Durliat, consideren poc versemblant (DURLIAT, 1990, p. 196).

Tanmateix, a partir de les recerques de Walter Goffart sobre el sistema fiscal en l’època de les invasions i dels regnes germànics, i del treball dels historiadors fiscalistes, s’ha obert un punt d’interrogació sobre el valor dels políptics i dels masos que hi són inventariats. Per aquests historiadors els políptics merovingis i carolíngis eren l’instrument i el resultat d’una cadastració, procediment administratiu i fiscal d’origen públic, que es remuntava al segle V i que, segons ells, va continuar fins l’època carolíngia. També per aquests historiadors, com hem examinat pàgines enrera, el mas constituïa una unitat abstracta de base per a l’assentament de les càrregues públiques. És a dir, els autors dels políptics havien sumat terres i famílies per a constituir sobre el registre masos fiscals complets, i per fer-ho van tenir en compte tant les superfícies com la qualitat de les terres. El que tenia un valor cadastral equivalent a tres o quatre masos suportava la càrrega fiscal corresponent, i el que tenia una terra equivalent al valor de mig mas o d’un quart de mas pagava la part corresponent de l’impost.

Per Durliat, finalment, aquest mas abstracte i fiscal és el veritable mas carolíngi, i, com a tal, va néixer a finals del segle VIII, en substitució de la forma romana de càlcul i assentament fiscal, que era el *caput*; d’aquí l’expressió *caputmans* o capmàs, que mostraria el pas d’una a altra forma d’assentament fiscal.

Les idees de Durliat han estat durament criticades, sobretot per Chris Wickham, que de tan continuïstes les considera iconoclastes. La crítica està fonamentada, però és clar que en època carolíngia hi havia moltes romanalles de les fiscalitats antigues i la pràctica evidència que els grans dominis bipartits eren en bona part d’origen fiscal, és a dir, fets a partir de terres del fisc, assignades a nobles i institucions eclesiàstiques, col·laboradores del govern carolíngi (en pagament de serveis) i habitades per pagesos que segurament satisfieien alhora rendes de la terra, càrregues públiques i tributs eclesiàstics (WICKHAM, 1993).

Així, per concloure aquesta part del mas carolíngi fora de Catalunya, podem agafar els treballs de W. Schlesinger, l’historiador alemany que minuciosament (si bé amb criteris de filòleg) ha estudiat el *mansus* en l’imperi carolíngi, i veure que, per ell, el mot al segle IX seguia tenint valor polisèmic. Segons el context i la intencionalitat de la font, per *mansus* s’entenien quatre coses diferents: 1/ una casa de pagès; 2/ una unitat d’explotació formada per una casa de pagès amb les

seves terres; 3/ una unitat abstracta emprada per avaluar unes rendes de caràcter privat degudes pel *mansuarius*, arrendatari de la terra; 4/ i una unitat abstracta emprada per a l'assentament i percepció de les càrregues públiques, és a dir, l'impost (SCHLESINGER, 1974).

Parlem ara del mas català. De quan data? Hi ha hagut erudits que n'han defensat uns orígens antics, prehistòrics o romans (Puig i Cadafalch, Balari i Jovany, Botet i Sisó, Rovira i Virgili), i, de fet, les seves opinions coincideixen amb la de prestigiosos historiadors del món rural europeu com Marc Bloch i Robert Boutruche. Hi coincideixen en el sentit que tots plegats pensen que la unitat d'explotació familiar d'hàbitat disseminat, que és una de les característiques del mas, deu ser tan antiga o quasi com l'agricultura mateixa. Entre nosaltres no fa pas gaires anys que Miquel Tarradell, l'arqueòleg i historiador de l'antiguitat, explicava que les vil·les rústiques de la Catalunya romana, en general, no eren grans propietats, sinó petites explotacions "precedent de les nostres masies de l'edat mitjana ençà" (TARRADELL, 1968, p. 422). Per adoptar plenament aquest punt de vista, a nosaltres se'ns planteja un problema de continuïtat en les formes d'hàbitat i de dimensions socials. El problema de la continuïtat o discontinuïtat no és de poblament o despoblament, sinó de formes del poblament. De manera resumida el plantejaríem dient que el possible hàbitat disseminat en petites vil·les del període de la pau romana, per ser precedent del mas, hauria de provar-se que va sobreviure a les crisis del baix imperi, als estralls de l'època de les invasions i als canvis del període germànic. Per més que sigui cert que en el subsòl d'algunes masies catalanes afloren restes romanes, els treballs de caire regional més recents, fets per a altres regions d'Hispania, demostren que entre els segles III i VII hi hagué retrocessos de poblament (no despoblament) i canvis substancials en les formes d'hàbitat (PASTOR, 1994, pp. 73-149). En general sembla que es podria parlar d'una certa inestabilitat o mobilitat en el poblament (fruit potser d'una major importància de la ramaderia i de canvis en les pràctiques agrícoles) i potser també que les inseguretats van anar en detriment dels nuclis de poblament petit (unifamiliar) i isolat. Hi ha també un problema de dimensions socials que es podria plantejar de la manera següent: no n'hi ha prou que algunes o moltes vil·les rústiques d'època romana haguessin sobreviscut durant l'alta edat mitjana fins a transformar-se en masos medievals. El mas medieval del feudalisme és una estructura tan neuràlgica d'aquest sistema i els seus elements arribaren a ser tan nombrosos i socialment difosos en època medieval que, per força, la seva gènesi o empenta principal va haver de ser propera a l'època feudal. En altres llocs hem coincidit amb Joan Vilà i Valentí a pensar que el moviment colonitzador dels segles IX i X (el de les aprisions), protagonitzat per famílies pageses que guanyaven terres a l'erm i obrien clarianes en el bosc, va potenciar decisivament a la Catalunya Vella l'hàbitat dispers o semi-dispers, sobre la base del qual s'anà estructurant la xarxa de masies característica d'aquestes terres (VILÀ, 1973). Així, doncs, per nosaltres i, parlant ara des del punt de vista de les formes d'hàbitat, el precedent del mas se situa millor en l'època carolíngia que en la romana.

Es diu que els *mansi* apareixen poques vegades en la documentació catalana d'abans de l'any mil. De fet, figuren en alguns diplomes carolíngis per a Catalunya i en un nombre no menyspreable d'escriptures particulars de compra-venda, permuta i donació de terres. Tret d'alguna referència del segle IX, el mot *mansus* no apareix amb certa continuïtat fins al segle X. A partir de llavors, però sobretot de mitjan segle X, el mot surt en documents de l'àrea pirinenca i prepirinenca, és a dir, del Rosselló, la Garrotxa, el Ripollès, la Plana de Vic, el

Gironès, l'Alt Urgell, etc. No sembla documentat, en canvi, per l'àrea del comtat de Barcelona, en aquesta època. Sense haver-ne fet un seguiment complet, tenim la impressió que la introducció del mot a Catalunya s'ha de vincular als comtes, i als seus col·laboradors i protegits. La primera hipòtesi, doncs, és que a Catalunya el mot *mansus* va arribar amb la conquesta i establiment del domini franc durant el segle IX. Per això es va emprar primer en les terres més antigues, i segurament també va ser primer adoptat per les famílies comtals i els seus fidels, aquells que tenien una relació més estreta amb el món carolíngi. La hipòtesi no és inversemblant perquè a l'Aquitània, per exemple, el mot hi va penetrar també procedent del nord, després que els francs substituïssin els visigots en el domini de la regió.

Quan el mot *mansus* va arribar a Catalunya, suposadament del nord, al segle IX, era un mot molt utilitzat al nord del Loira ja sigui per a designar les tinences dels grans dominis bipartits, ja sigui per a designar unitats de càlcul fiscal o les dues coses alhora. Sigui com sigui, era una paraula d'ús corrent en les esferes del poder carolíngi. No hauria d'estranyar, doncs, que s'introduís en les terres més septentrionals de la Catalunya Vella i que primer l'empressin els propis monarques carolíngis, després els agents o delegats dels carolíngis en aquesta terra, i finalment els seus familiars i amics.

El 853, per exemple, el rei Carles el Calb concedeix a un fidel set masos del lloc de Taulís, al Rosselló, que, segons diu, comprenen cases, terres, vinyes, prats, boscos, pastures, aigües i molins (ABADAL, 1926-1952, p. 346). Possiblement es tracta de set explotacions pageses amb les rendes dominicals i prestacions públiques que recauen sobre els *mansuarii*. Que la donació dels masos inclou drets fiscals sembla evident per la referència a boscos, pastures i aigües que pertanyien a la potestat. Que almenys una part dels masos d'aquesta època eren tinences tingudes i habitades per algú, presumiblement algun pagès, es desprèn d'expressions com les que usa un levita que el 957 dóna a Sant Joan de les Abadesses *in villa Lazesse massus unus... et tenet ipsu mansu Baldericus... et alius massus que tenet Galito... et in iamdicta villa Ioanneto est massus unus que tenet Teudebertus* (UDINA, 1951, doc. 137). Amb més precisió encara, el 986, un tal Guilmon, capturat *in espidicione publica pro defensione Barkinone civitate* i executat, va deixar en testament al seu tenent *Godmare ipso mansu ubi ille habitat* (JUNYENT, 1980-1987, doc. 524).

Del conjunt de comtats catalans, el de Besalú, amb el seu apèndix del Ripollès, és potser el que compta amb major nombre de masos documentats en època carolíngia, i permet establir vinculacions més clares entre el mas i les persones dotades de potestat pública (reis, comtes) i els seus familiars, fidels i col·laboradors: un precepte del 889 es refereix a masos d'uns besalunencs que probablement foren fidels del rei (*in prefato villare Cacaiaici mansos qui fuerunt condam Tructimari et Radonis cum illorum terris ad ipsos iamdictos domos pertinentis*) (ABADAL, 1926-1952, p. 364); el levita Miró Bonfill, fill del comte de Besalú, acompanyat d'homes importants del comtat, el 947, assisteix a la consagració de l'església del castell de Finestres, que tots plegats doten amb diversos béns entre els quals uns masos de Pinsac, Guixerres, Matamala i Cogolls (MARCA, 1688, ap. 84); el 955 és el comte Borrell II de Barcelona qui dóna al seu cosí, l'esmentat levita Miró, un mas del Coll de Canes, entre el Ripollès i la Garrotxa¹; el 964 el comte Sunifred de Cerdanya-Besalú i el seu germà, el levita Miró, permuten amb l'abadessa Fredeburga de Sant Joan de les Abadesses un conjunt de propietats de

¹ ACA, Cancelleria, Pergamins comtals: Sunifred, 42.

les quals s'exceptua un cert nombre de masos de la banda de Camprodon, al nord-oest del comtat, que s'identifiquen pel nom dels seus tenents (*excepto mansibus IIII quod comutavimus ad Olibane, comiti, cum eorum territoriis, sicut ille eos retinent qui ibi hodie habitant; habitat vero in uno manso Argemirus*)²; el 965 l'esmentat comte Sunifred dota el monestir de Camprodon amb un extens alou de Montagut de Fluvià, segurament format per un elevat nombre de masos³; i el 978, el ja comte i bisbe Miró Bonfill funda el monestir de Sant Pere de Besalú i el dota amb nombrosos béns, entre els quals quinze masos (VILLANUEVA, 1803-1852 XV, ap. 25). L'anàlisi del contingut d'aquesta dotació és interessant per al nostre propòsit de perfilar la imatge del mas carolingi a Catalunya. Es tracta de masos habitats per *mansuarii* (segurament pagesos) i identificats pel lloc on es troben (*in ipso Bago dono manso uno, in Guissano dono manso uno, infra termino de villa Asenarii vel de Cocollellos masos IIII*), per l'origen del dret de propietat (*manso uno quod mihi dedit Emiterius, ipso maso quod ibidem fecit Argobadus presbiter, manso uno quod emi Morgato presbitero, ipso maso quod Sesemundus michi composuit*) i, aquí més rarament, pel nom dels pagesos que els habiten: *et dono ad prefatum cenobium ipso maso quod abeo in Cistella ubi Bladericus habitat*. D'aquest i altres documents de l'època (alguns examinats més amunt) es dedueix que el mas del segle X era una unitat de residència, producció i sostracció, format per una llar amb les seves terres: *masos IIII cum omno alodem meum* (diu el comte-bisbe Miró Bonfill) *quod ipsi homines retinent qui ibidem abitant, duos masos in villa Avundanti cum omne alodem meum quod ibidem habeo que ad ipsos masos pertinet*. Fa l'efecte que aquestes explotacions o algunes d'elles, almenys a la zona de la Garrotxa, configuraven un hàbitat disseminat. Potser per això es pot dir d'un mas que *affrontat de omnibus partibus in alode de Teudemundo vel heredibus suis*, és a dir, segurament, que està envoltat de terres. La impressió és que molts d'aquests masos eren grans explotacions formades, segons es diu, per cases, corts, horts, camps, vinyes, oliveres, fuiters i molins. Alguns d'aquests masos eren propers a altres i formaven, en conjunt, extenses aglomeracions d'explotacions, que devien incloure boscos i pastures, i que el comte-bisbe delimitava per grans accidents geogràfics i per termes de viles i parròquies: els termes conjunts de cinc masos de *villa Asenarii vel de Cocollellos eren de parte orientis in Palacio vel in ipsa archa et de meridie in rio quod dicunt Manivulo et de occiduo in terminio de Cistella et de circii in Puio Male vel in Rio Sicco*. Encara que no es pot descartar que els pagesos d'alguns d'aquests masos fessin prestacions en treball en alguna de les *condaminas dominicas* (terres explotades directament en profit del *dominus*) que figuren en el document, el més probable és que satisfessin bàsicament rendes.

Aquest primer mas català, tal com surt dels documents, sembla respondre de manera general al que Bonnassie en diu "censiva", però aquí en el sentit, segurament, d'explotació completa, autosuficient, per la qual els habitants i cultivadors pagaven una renda fixa i/o proporcional a la collita. Tanmateix, com que la realitat que es designava amb el mot *mansus* era complexa i de components diferenciats (unitat de residència, unitat de producció, unitat de sostracció) és possible que el mot també tingués a la Catalunya carolíngia valor polisèmic, depe-

² ACA, Cancelleria, Pergamins comtals: Sunifred 74, i Monacals, Pergamins de Sant Pere de Camprodon, carpeta 1, núm. 5.

³ ACA, Monacals, Pergamins de Sant Pere de Camprodon, carpeta 1, núm. 7. Sembla un document manipulat o fals.

nent de la intencionalitat de l'actor o autor del document: la paraula *mansus*, generalment, designa l'estructura complexa (residència, treball i sostracció), però a vegades pot tenir més aviat el sentit de casa i, en exemples tardans, el sentit d'unitat de sostracció (“masos censals”). El concepte de casa o residència no planteja problema i és consubstancial al propi origen del mot, lligat al substantiu llatí *mansio* i al verb *manere*⁴.

El concepte d'unitat de sostracció exigeix una explicació més matisada: procedeix del món carolíngi del nord, on sabem que el mas era ensems unitat de satisfacció de rendes i prestacions en treball i unitat d'assentament de càrregues públiques (d'aquí la possibilitat, defensada pels fiscalistes, que fos també unitat abstracta de càlcul fiscal). A la Catalunya dels segles IX i X, mentre la micro-proprietat pagesa va ser important, potser dominant, no es va generalitzar l'estructura de tinences completes que el mot *mansus* sembla designar; d'aquí que l'ús del mot progressés tan lentament. Quant a les càrregues públiques, a la Catalunya carolíngia, en general, l'assentament es devia produir directament sobre les famílies o caps de família o sobre les *casas* o *casales*, més que no pas sobre llurs explotacions, de vàlua i superfície diferent, que des de feia generacions, per no dir segles, aquí ningú no devia haver cadastrat. Potser per això, el que més clarament es va mantenir de la vella estructura de càrregues públiques va ser una possible derivació de l'impost directe, que els documents acostumen a anomenar *censum*, i que, generalment, era un pagament per família de quantitats fixes de cereals, vi i carn (SALRACH, 1993), sovint confós pels historiadors amb una renda deguda a la propietat. És clar que a aquest *censum* s'hi hauria d'afegir o avantposar el delme com diu, amb insistència, Ramon Martí. Devia ser en els dominis comtals (patrimonials dels comtes i fiscals) on l'autoritat va poder mantenir amb més força el cobrament d'aquesta càrrega pública de manera que, potser per influència carolíngia, amb la paraula *mansus* aquí es podia designar la unitat familiar (de residència i treball) sotmesa alhora a explotació fiscal (pagaments a l'autoritat) i rendal (pagaments a la propietat), que és el que, en la part presumptament interpolada, indica el document del 965 de donació de vint-i-quatre masos al monestir de Camprodon per obra del comte Sunifred.

Difós el mot *mansus* amb tota aquesta pluralitat de significacions, fins i tot serà possible parlar de “mas censal”, en el sentit, segurament, d'unitat d'explotació i sostracció només sotmesa al *censum* i altres càrregues públiques, almenys a efectes de qui empra aquesta expressió. En una escriptura de venda de quatre masos censals de Llavaneres (Maresme), feta pel comte Berenguer Ramon I a Guillem Amat, el 1022, llegim quatre vegades la construcció següent: *vindimus tibi unum mansum censualem quem tenet...cum omnibus suis pertinentiis et adiacentiis, terris scilicet atque vineis, pratis et pascuis, silvis, garricis, edificiis cunctis cum omnibus membris que sunt aut fuerunt prefati mansi, cum omni censu et functione atque servitio que de prefato manso exire debet aut exivit aut exiit*⁵. Sembla clar que el comte ven aquí els drets que té sobre quatre masos, jun-

⁴ El 926, per exemple, un levita dit Oliba, potser emparentat amb les famílies comtals, dóna a la Grassa dos masos de Mollet de Ter (Gironès): el més gran, format per casa, cort, hort i farragenar, amida uns 5.000 m², i el més petit, format per casa, cort i hortet, no arriba als 600 m². El mateix document diferencia del mas les vinyes i terres campes amb la seva pròpia superfície. El conjunt resultant, si afegim la superfície de les terres i les vinyes a la dels masos, dóna explotacions d'unes 10 hectàrees (ACA, Monacals, Pergamins de Santa Maria de Ridaura, Carpeta 1, núm. 3).

⁵ ACA, Cancelleria, Pergamins de Berenguer Ramon I, carpeta 7, núm. 45.

tament amb els components territorials que en garanteixen la prestació, drets (*censum, functionem, servitium*) que són clarament de naturalesa fiscal. Si hom repassa els preceptes carolingis per a Catalunya, observarà que, al costat d'aquestes càrregues públiques, figura el deure d'allotjament dels *missi* i altres agents de l'autoritat, que la cancelleria carolíngia designava amb el nom de *paratas i mansionaticos*, i que a Catalunya es devia conèixer com *alberga*, una obligació que també va recaure sobre els habitants dels masos: el 1014, el comte Guislabert del Rosselló, per exemple, empenyora a un matrimoni dos masos amb les seves *albergas*⁶.

La realitat del mas en època carolíngia i postcarolíngia era, doncs, complexa, i ho resultarà més encara si constatem que, al costat dels simples *mansi*, hi havia *caputmansi* i *mansi dominicales*. Un comte d'Urgell, el 937, donava a Sant Cristòfol de Salinoves *septem caputmansos franche, libere ad proprium alodium* (RIU, 1964, p. 185), i un altre comte urgellenc, el 953, lliurava a Tavèrnoles *meas decimas dominicales...et ipsos meos mansos dominicales quos habeo in Envezinio* (SOLER, 1961, doc. 8). En una estructura dominical, encara que la Catalunya carolíngia no fos un país de dominis bipartits, calien fórmules organitzatives per distingir entre simples masos i masos de senyor o dominicals. Els simples masos eren, ja ho sabem, els que satisfien càrregues públiques i rendes i potser feien serveis al *dominus*, mentre que els masos dominicals devien ser l'equivalent de les reserves dels dominis carolingis: unes finques, potser habitades per *servi*, i sotmeses a explotació directa de caràcter esclavista, o unes finques, que altres documents anomenen *terra dominicata* o *condamina dominica*, potser cultivades pels pagesos dels simples masos, encara que aquesta fos una forma d'explotació del treball minoritària a Catalunya. En qualsevol cas, aquests masos de senyor sempre devien fer la funció de centres administratius (percepció de rendes, organització del treball, magatzem de productes senyoriais) dels interessos dominicals a la zona. Més problemàtic és esbrinar el sentit del mot *caputmansus*, que tant podria fer referència a un mas de major entitat que la resta, en una zona determinada, com ser una mena de testimoni de l'evolució de la forma d'assentament i càlcul de l'impost, des del *caput* del baix imperi fins al mas carolingi.

De fet, ja ho veiem, la Catalunya carolíngia no va conèixer aquelles estructures que en diem els dominis bipartits, però els *mansi* catalans pre-feudals no semblen tan diferents com sovint es diu dels del nord del Pirineu. Aquí també el mot sembla tenir un valor polisèmic: bàsicament el de casa de pagès, explotació agrària i unitat de sostracció rendal i fiscal. Tota aquesta herència passarà a través dels conflictes i mutacions del segle XI fins a confluïr poderosament en la configuració del mas feudal.

⁶ ACA, Cancelleria, Pergamins de Ramon Borrell, carpeta 6, núm. 118.

Bibliografia

- ABADAL, R. d' (1926-52); *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- ABADAL, R. d' (1955); *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2 volums, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- ABADAL, R. d' (1961); *La Pre-Catalunya, Història dels catalans*, (Soldevila, F.), II, Ariel, Barcelona.
- ABADAL, R. d' (1965); *Els primers comtes catalans*, Vicens-Vives, Barcelona.
- BOIS, G. (1989); *La mutation de l'an mil. Lournand, village mâconnais, de l'Antiquité au féodalisme*, Fayard, París.
- BONNASSIE, P. (1979-1981); *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2 volums, Edicions 62, Barcelona.
- BONNASSIE, P. (1981); *Les cinquante mots clefs de l'histoire médiévale*, Privat, Toulouse.
- DEVROEY, J. P. (1984); *Le Polyptyque et les listes de cens de l'abbaye de Saint-Remi de Reims (IXe-XIe siècles)*, Reims, Travaux de l'Académie Nationale de Reims, Reims.
- DURLIAT, J. (1989); *Le manse dans le polyptyque d'Irminon. Nouvel essai d'histoire quantitative, La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 950*, I, Jan Thorbecke, Sigmaringen, pp. 467-504.
- DURLIAT, J. (1990); *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*, Jan Thorbecke, Sigmaringen.
- FELIU, G. (1991); *Societat i economia, Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya*, I, Barcelona, pp. 81-115.
- FELIU, G. (1996); *La pagesia catalana abans de la feudalització, Anuario de Estudios Medievales*, 26/1, pp. 19-41.
- JUNYENT, E. (1980-1987); *Diplomatari de la catedral de Vic*, 4 fascicles, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic.
- LARREA, J. J. (1998); *La Navarre du IVe au XIIIe siècle*, De Boeck Université, París-Brussel·les.
- MAGNOU-NORTIER, E. (1982-1984); *La terre, la rente et le pouvoir dans les pays de Languedoc pendant le haut Moyen Age, Francia*, 9, pp. 79-115; 10, pp. 21-66; i 12, pp. 53-118.
- MAGNOU-NORTIER, E. (1987); *Les “pagenses”, notables et fermiers du fisc durant le haut Moyen Age, Revue belge de philologie et d'histoire*, 65, pp. 237-256.
- MAGNOU-NORTIER, E. (1989); *La gestion publique en Neustrie: les moyens et les hommes, La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 850*, I, (Atsma, H., ed.), Jan Thorbecke, Sigmaringen, pp. 271-318.
- MAGNOU-NORTIER, E. (1993); *Trois approches de la question du manse, Aux sources de la gestion publique. Enquête lexicographique sur fundus, villa, domus, mansus*, I, Presses du Septentrin, Lille, pp. 123-207.
- MAGNOU-NORTIER, E. (1994); *La chute de Rome a-t-elle eu lieu?, Bibliothèque de l'Ecole des chartes*, 152, pp. 521-541.
- MAGNOU-NORTIER, E. (1995); *La confiscation des biens d'Église: un droit royal (VIe-VIIIe siècles). L'enjeu des biens ecclésiastiques dans la crise du IXe siècle, Aux sources de la gestion publique*, II, Presses du Septentrin, Lille, pp. 149-169 i 227-259.

MAGNOU-NORTIER, E. & MAGNOU, A.M. (1996); *Recueil des chartes de l'abbaye de la Grasse. I. 779-1119*, Comité des travaux historiques et scientifiques, París.

MAGNOU-NORTIER, E. (1997); Recherches sur l'alleu dans ses rapports avec le pouvoir (Ve-XIIIe siècles), *Aux sources de la gestion publique*, III, Presses de Septentrin, Lille, pp. 143-205.

MARCA, P. de (1688); *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París.

MARTÍ, R. (1997); L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució a un problema historiogràfic genèric, *Actes del 4t curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra.

MORIMOTO, Y. (1985); Problèmes autour du polyptyque de Saint-Bertin, *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, (Verhulst, A., ed.), Gant, pp. 125-151.

PASTOR DIAZ DE GARAYO, E. (1996); *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo. Poblamiento, poder político y estructura social del Arlanza al Duero (siglos VII-XI)*, Junta de Castilla y León, Valladolid.

RIU, M. (1964); El monestir de Sant Cristòfol de Salinoves, *Analecta Montserratensia*, 10.

SALRACH, J. M. (1993); Bases materials de l'Estat a l'època carolíngia. L'exemple dels comtats catalans, *Iies. Jornades de Debat. El poder de l'Estat: Evolució, Força o Raó*, Edicions del Centre de Lectura, Reus.

SALRACH, J. M. (1997); Mas prefeudal i mas feudal, *Territori i Societat a l'edat mitjana*, (Bolòs, J. & Busqueta, J. J., ed), Universitat de Lleida i INEHCA, Lleida.

SCHLESINGER, W. (1974); Vorstudien zu einer Untersuchung über die Hufe, *Festschrift für W. Schröder zum 60. Geburtstag*, (Schmidt, E. J.), Berlín, pp. 15-85m.

SOLER, J. (1961); *El Cartulario de Tavèrnoles*, Castelló de la Plana.

TARRADELL, M. (1968); Prehistòria i Antiguitat, *Història dels catalans*, I, (SOLDEVILA, F., dir.), Ariel, Barcelona.

TITS-DIEUAIDE, M. J. (1985); Grands domaines, grands et petites exploitations en Gaule mérovingienne. Remarques et suggestions, *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, (Verhulst, A., ed.), Gant.

TO, L. (1997); *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

TOUBERT, P. (1990); *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval*, Crítica, Barcelona.

UDINA, F. (1951); *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX y X*, CSIC, Barcelona.

VERHULST, A. (1958); *De Sint-Baafsaddijte Gent en haar Grondbezit*, Brusel·les, pp. 593-619.

VERHULST, A. (1990); Étude comparative du régime domanial classique a l'est et a l'ouest du Rhin a l'époque carolingienne, *La croissance agricole du Haut Moyen Âge, Flaran*, 10, Auch, pp. 87-101.

VILÀ I VALENTÍ, J. (1973); *El món rural a Catalunya*, Curial, Barcelona.

VILAGINÉS, J. (1987); *La transició al feudalisme. Un cas original: el Vallès Oriental*, Ajuntament de Granollers.

VILLANUEVA, J. (1803-1852); *Viaje literario a las iglesias de España*, Madrid/València.

WICKHAM, C (1993); La chute de Rome n'aura pas lieu, *Le Moyen Age*, XCIX, 1, pp. 107-126.